

УДК 94(100)«1914/1918»:316.658.4«20»

Наталія Нечаєва-Юрійчук

**Маніпуляція свідомістю людини
в умовах зародження нової світ-системи:
досвід Великої війни для XXI століття**

Дана стаття присвячена вивченню впливу Великої війни на свідомість особистості. Упродовж війни уряди країн – учасниць війни використовували різноманітні засоби маніпуляції людською свідомістю, у тому числі, художню літературу, поезію, листівки тощо, головною метою чого була мобілізація населення на війну. Однак реальність Першої світової війни змінила уявлення людини щодо самої війни. І військові, і мирне населення були розчаровані, дезорієнтовані і потребували стабільності та визначеності, яких повоєнне мирне життя так їм і не дало. Тож не дивно, що частина з тих, хто так і не зміг віднайти себе, потрапили під вплив радикальних ідей, зокрема націонал-соціалізму. Тож саме глибоке вивчення та осмислення суспільно-політичних процесів, що мали місце на початку XX століття дозволить нам уникнути їхнього повторення на початку століття нинішнього – XXI.

Ключові слова: Велика війна, свідомість, пропаганда, маніпуляція, стереотип.

Розвиток світового співтовариства на початку XXI століття підтвердив, що людство так і не пододало найбільші виклики та загрози попереднього віку. Нині ми зіштовхуємося з проблемами, які тією чи іншою мірою нагадують виклики початку XX століття, однак технології та інформаційні можливості сьогодні перебувають на значно вищому рівні розвитку. Проте, як і сто років тому, сучасні війни розпочинаються віртуально – війною ідей та інтелектуальним протистоянням, яке значно посилюється через використання новітніх інформаційних технологій.

© Нечаєва-Юрійчук Н., 2018

Нечаєва-Юрійчук Наталія Вікторівна - кандидат історичних наук, доцент кафедри політології та державного управління Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Шлях до повномасштабної інформаційної війни, об'єктом якої є нині Україна, розпочався в історичному минулому. Але найбільш успішним у даному контексті виявився досвід Першої світової війни, коли світові імперії розгорнули широкомасштабні пропагандистські та агітаційні кампанії, спрямовані на формування «патріота вітчизни», для якого Батьківщина важить більше, ніж власне життя. Останнє наштовхує на певні роздуми: з одного боку, ми й сьогодні говоримо про патріотизм та любов до Батьківщини, тож чи варто засуджувати політику урядів учасників світової війни 1914-1918 років? А з іншого боку, населення Британської, Російської чи Австро-Угорської імперії було багатонаціональним, що зумовлювало глибокі розбіжності у баченні майбутнього між поляками, наприклад, і росіянами чи українцями. Тому вплив на населення, який систематично та цілеспрямовано здійснювали уряди даних країн, був, на нашу думку, певною мірою маніпулятивним, оскільки здійснювався заради забезпечення військової мобілізації та політичної лояльності громадян. Тож особистий простір людини у переддень війни 1914-1918 років був порушений масовою пропагандою та агітацією ідей, спрямованих на формування громадянина – «патріота, готового вести війну до перемоги».

Певно, саме тому дослідження, присвячені змісту та особливостям використання інформації та пропаганди під час війни 1914-1918 років, з'явилися одразу після її закінчення. Одним із перших у 1921 році опублікував свою роботу «Преса та Генеральний штаб» британський дослідник Н. Літтон. У ній автор зробив спробу аналізу роботи Генерального штабу Великобританії в роки війни, особливостей побудови взаємозв'язків з громадськістю.

У 1927 році американський соціолог Г. Ласвель у своєму дослідженні «Техніка пропаганди у світовій війні» наголошував, що в роки війни необхідною є «мобілізація думок», оскільки в умовах воєнного часу та «небезпеки, яка загрожувала у результаті свободи думок, була більша за ту, яка могла з'явитися в результаті спотворення цих думок»¹. Як бачимо, для дослідника війна – це період, коли обмеження свободи думки стає нагальною потребою воюючої держави,

адже в іншому випадку людина залишається вільною від маніпулятивного впливу пропагандистської машини і зберігає критичне мислення, що зовсім зайве для авторитарної державної машини, особливо, в умовах війни.

Вже у наступному році іще один американський дослідник, член Комітету суспільної інформації в роки Першої світової війни Е.Л. Бернейс випустив монографію «Пропаганда», яка, на нашу думку, і сьогодні може бути використана в якості підручника з основ пропаганди та зв'язків з громадськістю².

Серед сучасних дослідників тематика Першої світової війни залишається більш ніж актуальною. За останні роки відбулося ряд наукових конференцій, семінарів, круглих столів в Україні та за кордоном, приурочених початку, перебігу та завершенню війни 1914-1918 років. Були видані колективні монографії, зокрема, «Велика війна 1914-1918: витоки, характер, наслідки»³, «Перша світова війна у фокусі історії»⁴ та інші, в яких опубліковані праці українських істориків, присвячені різним аспектам Великої війни. Серед науковців Чернівецького національного університету в першу чергу варто згадати професорів В.Фісанова, О.Сича, О.Добржанського, які у своїх публікаціях відкривають невідомі сторінки історії Першої світової війни.

Метою даної наукової розвідки є спроба аналізу маніпулятивного впливу держави на свідомість людини у переддень та в роки Першої світової війни.

Сьогодні ми активно звертаємо увагу на вагому роль інтелігенції, публічних особистостей в інформаційних війнах сучасності. Та вже у XIX столітті творча інтелігенція була зосередженням інтелектуального потенціалу суспільства, «носієм національної свідомості, бо виступала за збереження й розвиток національної культури, продукувала ідеї національно-визвольної боротьби, обстоювала демократичні ідеали, відігравала неабияку – нерідко визначальну! – роль у формуванні громадської думки тієї чи іншої країни»⁵.

Нині складно точно означити ту атмосферу, яка панувала на європейському континенті у переддень Першої світової війни. Для багатьох сучасників вона відзначалася стабільністю, непорушністю та незмінністю. Як наголошує британський

історик П.Фуссел, «Велика війна мала місце у статичному, порівняно з нашим, світі, зі стабільними цінностями, в якому значення абстрактних понять здавалися постійними і надійними. Кожен знав, ... що означає Честь»⁶.

Підготовка населення європейських країн до майбутньої війни розпочалася на початку ХХ століття. Особливе місце серед використовуваних засобів посіла художня література та візуальні засоби, зокрема листівки, плакати, календарі тощо. У книгарнях з'являються воєнно-утопічні романи, автори яких зображували ймовірне військово-політичне протистояння між європейськими країнами, підкреслювали позитивну роль війни в оновленні суспільства, переконували читача у перемозі саме тієї країни, яку вони представляли. Найбільш популярним військово-утопічний роман був у Німеччині, однак і у Великобританії, і у Франції подібні твори мали своїх шанувальників. Варто зазначити, що й сьогодні цей жанр залишається популярним для промоції тих чи інших ідей, у тому числі, пов'язаних із формуванням уявлення читача про можливий розвиток політичних подій та результати ймовірного, зокрема, військового протистояння між державами. Так, наприклад, у 2009 році у РФ надійшли у продаж книги про «крах українського проекту» та неминучу війну між двома державами, що знайшло своє відображення і в українських виданнях⁷.

Окрім прози, яку не всі громадяни імперії могли прочитати винятково з об'єктивних причин (наприклад, неграмотності), популярним засобом впливу на пересічного громадянина стала поезія, яка легко запам'ятовувалася. Цікавим, з нашого погляду, є той факт, що за час війни в Німеччині було написано понад три мільйони шовіністичних віршів⁸. І це лише в одній Німеччині!

Поруч із друкованим словом використовувалися й візуальні засоби впливу на свідомість окремої людини, насамперед листівки – відносно дешеві й надзвичайно поширені засоби зв'язку на початку минулого століття. Листівки друкувалися великими накладками, використовувалися як для відкритого листування, так і для колекціонування, тож уряди і Антанти, і Троїстого союзу активно скористалися цією можливістю впливу. Порівняльний аналіз листівок засвідчує, що мистецькі засоби, використовувані противниками, часто були подібними. Так, наприклад, і німецькі, й російські пропагандисти закликали

свої народи до священної війни з ворогом, яка загрожує самому існуванню власної нації. Проводилися аналогії з міфологічними сюжетами – знищення багатоголової гідри німецьким воїном (символічний образ боротьби добра і зла), або ж звертання до образів непереможних билинних героїв російськими пропагандистами (Іллі Муромця, наприклад). Таким чином, задіювалася стереотипність мислення власних громадян, адже у самій природі людини закладені психологічні передумови, що «полегшують працю пропагандиста та закріплюють провину у війні за противником»⁹. Даний феномен можна пояснити тим, що людина робить свій вибір між неприємним фактом війни та бажанням вірити у торжество добра у світі. Таким чином, можна припустити, що в свідомості окремої людини противник стає уособленням зла, а власна перемога трактується як перемога добра.

Образи, навіювані художніми творами, візуальними засобами формували світогляд аудиторії, сприяли утвердженню стереотипів взаємного сприйняття як на індивідуальному, так і на колективному рівнях. Враховуючи той факт, що «соціальна пам'ять налаштовується на користь матеріалу, конгруентного очікуванням»¹⁰, у політичній пропаганді світової війни 1914-1918 років активно використовувалися стереотипи, які здійснювали своєрідну моральну підготовку населення до війни, готуючи людину до протистояння з реальним, а не уявним противником.

Можемо припустити, що на початку ХХ століття людина опинилася в ситуації, коли їй пропонувалися готові образи, які чітко визначали сторону добра і зла. Більше того, порівнюючи з нашим часом, складно не погодитися з тезою про те, що людині властиво заповнювати відсутню інформацію про іншу людину «за допомогою стереотипів, що містяться у нашій свідомості»¹¹. Це особливо відчутно, коли йдеться про представників інших націй. Особисті уявлення про етнічну групу та стереотипи про дану етнічну групу можуть частково співпадати, однак у своїй реакції на ті чи інші подразники представники однієї етнічної спільноти, як правило, мають більше спільного, ніж індивідуального, що відкриває широкі можливості для урядових кіл авторитарних

держав використовувати їх заради досягнення конкретних політичних інтересів. Останнє, на нашу думку, знайшло свій вияв в урядовій політиці Німеччини, Великобританії, Росії та інших воюючих держав у роки Першої світової війни. Так, зокрема, на самому початку війни, у 1915 році, німецький кайзер Вільгельм II з нагоди свого дня народження нагородив Орденом Орла дванадцять «письменників-патріотів»¹². Серед нагороджених був і автор популярного на той час вірша «Гімн ненависті до Англії» Ернест Ліссауер, в якому він написав: «Лише один ворог у нас є: Англія...»¹³. Даний вірш, на думку автора, досить чітко відображав позицію урядових кіл Німеччини, зацікавлених у формуванні та поглибленні почуття ненависті до свого противника, яким на той час виступала Велика Британія. Як зазначав відомий австрійський письменник С. Цвейг, «серед сімдесяти мільйонів німців досить швидко не стало жодного, хто б не знав «Гімну ненависті до Англії від першого до останнього рядка»¹⁴.

Одночасно серед підданих Британської імперії створювався й культивувався образ безжального і підступного німецького солдата: у британській пресі поширеною була інформація про звірства німецьких військ у Бельгії, що створювало відповідний настрій та емоції у читача¹⁵. Це лише окремі приклади маніпуляцій свідомістю людини, використовуваних в роки Великої війни. Власне, пропаганда ненависті, здійснювана воюючими державами, переслідувала цілком прагматичні цілі: у першу чергу, піднести бойовий дух як військових, так і цивільних, мобілізувати їх на війну, в якій особисті інтереси та потреби підмінювалися державними чи урядовими.

Результатом подібного впливу на свідомість стала відповідна поведінка населення. Митці та письменники визначали війну як «чудову нагоду», «священний момент», «годину тріумфу найбільш витончених цінностей»¹⁶. Всенародна ейфорія, яка охопила німецьке суспільство у серпні 1914 року, ввійшла в німецький науковий та суспільно-політичний дискурс, як « дух 1914 року» (Geist von 1914)¹⁷. Патріотичне піднесення спостерігалось й у Великобританії та Франції. Прикладом вияву патріотичного запалу, войовничого настрою може слугувати спроба

відомого французького письменника А. Франса, якому на той час було 70 років, записатися добровольцем у діючу армію. І хоча йому було відмовлено, останнє, на нашу думку є показовим прикладом готовності різних прошарків суспільства до «священної війни».

Незважаючи на те, що пропагандистська машина працювала упродовж усієї Першої світової, перші ж бої показали усю жорстокість і жахливість справжньої війни. Позиційний характер, нові види озброєння, використання хімічної зброї і, що найголовніше, часта відсутність видимого ворога деструктивно вплинули на патріотичні настрої бійців. Можна собі лише уявити увесь той жах, який відчував 18-річний воїн, в чий окоп потрапив снаряд і убив його товаришів та побратимів!

В умовах постійного масового вбивства окремих особистості було складно зберегти в собі людські почуття, попередню систему цінностей і не деградувати морально. Військові дії обумовлювали нову самоідентичність – «ми» – свої і «вони» або «він» – ворог. «Ми – особистості з іменами та індивідуальними особливостями; він – суцільна колективна сутність... Він не такий хороший, як ми»¹⁸.

Історичні факти дають підстави стверджувати, що впродовж Великої війни сформувався збірний образ фронтовиків, об'єднаних спільним побутом, постійною небезпекою загибелі чи поранення, нервовим напруженням тощо. Все це сприяло встановленню нових емоційних зв'язків між військовослужбовцями і, в кінцевому підсумку, вплинуло на формування нової світ-системи після завершення війни.

Завершення світової війни та повернення до мирного життя стало новим випробуванням як для вже колишніх військових, так і для цивільного населення. Особливо болючим даний процес був для країн, що програли й були вимушені сплачувати репарації переможцям. А багатьом військовим так і не вдалося віднайти себе у мирному житті

Для ветеранів війни економічна та соціальна невизначеність, відсутність реальних засобів впливу на політичні процеси стали причиною переосмислення власної ролі в суспільному житті. Як зазначив один із учасників світової війни Е. Вудворд, «для мого покоління і особливо для тих, хто був в армії, війна

була тим досвідом, який домінуватиме над нашим подальшим життям... Я гадав, що майбутнє було в наших руках... Ці сподівання були розвіяні... Люди, що повернулися з війни, важать у політичному житті своєї країни менше, ніж будь-яке покоління за останні два чи три століття»¹⁹.

На нашу думку, саме прагнення відчутися потрібним країні підштовхнуло багатьох ветеранів до підтримки радикальних правоекстремістських рухів в європейських країнах, зокрема, Національної партії у Великобританії, «Младогерманського ордену» у Німеччині чи Національного союзу ветеранів у Франції. Якщо до цього додати психологічну нестабільність, невпевненість у завтрашньому дні, розчарування у сьогодні, то зрозумілим стає швидке зростання популярності ідей націонал-соціалізму та А.Гітлера як лідера нації. Критика А. Гітлером Версальського мирного договору віддзеркалювала ідеї багатьох його сучасників, які глибоко в душі погоджувалися з тезою, що мир був укладений заради того, щоб «привести до смерті двадцять мільйонів німців і знищити німецьку армію»²⁰.

Поширення націонал-соціалістичних ідей та наступний прихід А. Гітлера до влади у Німеччині повністю змінили геополітичну карту європейського континенту, неоднозначно вплинули на усе світове співтовариство, яке упродовж наступних десятиліть вимушене було шукати нові шляхи виходу з політичної кризи, навчаючись на власних помилках, що не дозволило уникнути Другої світової війни. Саме у міжвоєнний період був здобутий новітній досвід державного контролю над усіма сферами людського життя, вперше апробований в роки Великої війни і взятий на озброєння представниками ультраправих партій, що призвело до встановлення тоталітарних режимів в Італії та Німеччині та подальших геополітичних змін на політичній карті світу, які тривають і до сьогодні.

Минуло понад сто років від початку Першої світової війни, яка увійшла в історію як Велика війна, однак і сьогодні відчуваємо її відлуння. Тож осмислення подій світової війни 1914-1918 років, їхнього впливу на свідомість та психіку людини є необхідною складовою розуміння тих процесів, які

нині відбуваються в нашій державі. Держава та урядові кола повинні врахувати досвід минулого та виробити адекватну стратегію подолання деструктивних наслідків впливу війни на людську свідомість, інтеграції фронтовиків у мирне життя й захисту демократичних ідеалів та свобод.

Примітки:

¹ Ласвель Г. Техника пропаганды в мировой войне / Г.Ласвель. – Москва-Ленинград: Государственное издательство. Отдел военной литературы, 1929. – с. 31.

² Bernays L. Edward. Propaganda / L. Edward Bernays. – Electronic book: <http://www.whale.to/b/bernays.pdf>. – 159 p.

³ Велика війна 1914-1918: витоки, характер, наслідки: Монографія / Наукова редакція д.і.н. проф. С.С.Трояна. – К.: Кондор, 2018. – 536 с.

⁴ Перша світова війна у фокусі історії (дипломатичні та політичні колізії Великої війни): Монографія / Наукова редакція д.і.н. проф. С.С.Трояна. – К.: Кондор, 2016 – 352 с.

⁵ Сич О.І. Про долю інтелігенції в постсоціалістичних країнах / О. Сич // Політичні студії. – Чернівці, 1997. – С.78.

⁶ Fussel P. The Great War and Modern Memory / P. Fussel. – London-Oxford-New York: Oxford University Press, 1977. – С.21.

⁷ У Росії надійшли у продаж книги про війну з Україною // Кореспондент.net. – 2 березня 2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ua.korrespondent.net/world/759780-u-rosiyi-nadijshli-u-prodazh-knigi-pro-vijnu-z-ukrayinoyu>

⁸ Цехновицер О. Литература и мировая война 1914-1918 / О. Цехновицер. – М.: Художественная литература, 1938. – С.98.

⁹ Ласвель Г. Техника пропаганды в мировой войне / Г. Ласвель. – Москва-Ленинград: Государственное издательство. Отдел военной литературы, 1929. – С.60.

¹⁰ Перспективы социальной психологии / Пер. с англ. – М.: Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2001. – С.175.

¹¹ Липпман У. Общественное мнение / У. Липпман. – М.: Институт Фонда «Общественное мнение», 2004. – С.103-104.

¹² Цехновицер О. Литература и мировая война 1914-1918 / О. Цехновицер. – М.: Художественная литература, 1938. – С.98.

¹³ Такъ говорит Германія. Подлинные нѣмецкіе документы и изреченія о германскихъ замыслахъ и поступкахъ. – Петроградъ: Печатный Трудъ, 1915. – С.69.

¹⁴ Цвейг С. Статьи. Эссе. Вчерашний мир. Воспоминания европейца / С. Цвейг. – М.: Радуга, 1987. – С.312-313.

¹⁵ Война и общество накануне и в период Первой мировой войны / науч. рук. В.А.Золотарёв; отв. ред. С.В.Листиков. – С.269-270.

¹⁶ Джонсон П. Современность. Мир с двадцатых по девяностые годы / П. Джонсон. – М.: Анобис, 1995. – Т.1. – С.28-29.

¹⁷ Цимбаев К.Н. «Дух 1914-го года»: военно-патриотический дискурс в Германии накануне Первой мировой войны / К. Цимбаев // Первая мировая война: взгляд спустя столетие. 1914: от мира к войне: доклады и выступления участников III Международной научно-практической конференции. – М.: Изд-во МНЭПУ, 2015. – С.648.

¹⁸ Fussel P. The Great War and Modern Memory / P. Fussel. – London-Oxford-New York: Oxford University Press, 1977. – P.75.

¹⁹ The War Generation: Veterans of the First World War. – London: Kennikat Press, 1975. – P.23.

²⁰ Tierney B., Kagan D., Williams L.P. Great Issues in Western Civilization / B. Tierney. – New York: Mc Graw-Hill, Inc., 1992. – P.778.

Nataliya Nechayeva-Yuriyчук

**Manipulation of Humans' Consciousness
in the Circumstances of the New World-System Birth:
the Experience of the Great War for XXI century**

This article is dedicated to the influence of the Great War on humans' consciousness. During the war the governments of countries – participants of the war used different ways for manipulation of human consciousness like fiction, poetry, postcards etc. The main aim of that was the achievement of people mobilisation for war. The reaction of people of European states for the war was ambiguous, but a high percentage of population was in favour of the war. Even a famous French writer A. France (who was 70 years old) tried to become a volunteer to the war. So, what is possible to tell about younger men?

But the reality of the First World War changed the vision of people toward it. They saw that the war is not a festival. It needs patience, first of all. New strategies, new armament demonstrated that the individual person had a small influence on result. The enemy was often invisible. All that affected the identification of soldiers and contributed the development of front-line brotherhood.

Disappointment became the special feature of those who went through the war. They returned to the unstable world where it was difficult to find appropriate place for former soldiers. And again it was used by radical elements like A. Hitler in Germany.

The author points out that it is necessary to understand the processes that took place at the beginning of the XX century to not repeat them at the beginning of the XXI century.

Key words: *Great War, consciousness, propaganda, manipulation, stereotype.*

Надійшла до редколегії 06.12.2018 р.